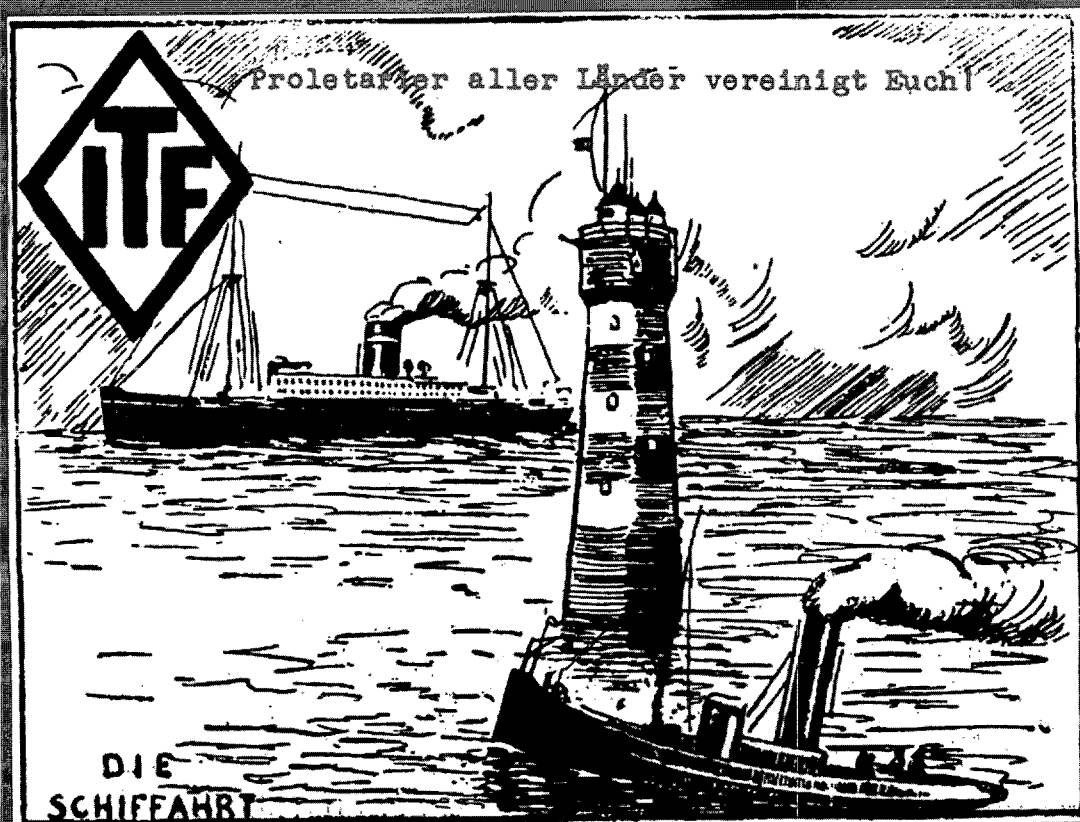

Dieter Nelles **Widerstand und internationale Solidarität**

**Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF)
im Widerstand gegen den Nationalsozialismus**

DIETER NELLES, *Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus*

Etienne Verhoeyen, correspondent SOMA

Dit boek is een buitengewoon belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de Duitse arbeidersbeweging tijdens de nazi-tijd. Het is de enigszins herwerkte en ingekorte versie van de doctoraalscriptie die Dieter Nelles (1956) tijdens het academiejaar 1999-2000 presenteerde aan de Universität-Gesamthochschule Kassel. Nelles is van vorming sociaal wetenschapper; sinds bijna twintig jaar doet hij onderzoek naar en publiceert hij over de geschiedenis van de radicale Duitse linkerzijde en van het verzet tegen het nationaal-socialisme. Nelles bestudeert het ITF-verzet als 'een dynamisch interactieproces tussen een militante minderheid van de Duitse arbeidersklasse en de ITF in de context van de internationale politiek van de jaren '30'. Bij de 'militante minderheid' valt de nadruk op de zeelieden, deels uit praktische overwegingen (noodzakelijke beperking van het onderzoeksveld) maar vooral omdat de Duitse ITF-zeelieden een zware stempel op de gehele ITF-verzetsactiviteit hebben gedrukt.

De ITF kwam in 1896 tot stand als een overkoepelende vakorganisatie voor alle werknemers uit de transportsector. Er waren afdelingen voor zeelieden, dokwerkers en andere havenarbeiders, binnenschippers, spoorwegarbeiders maar ook voor truckchauffeurs en voor werknemers uit de openbare sector. Vanaf 1919, toen de Nederlandse vakbondsleider Edo Fimmen algemeen secretaris werd, was de ITF in Amsterdam gevestigd. Fimmen (1881-1942) kwam uit een protestants-gereformeerd gezin en evolueerde langzaam naar het reformistisch socialisme (hij werd in 1909 lid van de SDAP, de Nederlandse sociaal-democratische partij). Fimmen stond aanvankelijk zeer positief tegenover de Russische oktoberrevolutie. Toen later de stalinistische zuiveringen bekend werden, nam hij meer afstand van de Sovjet-Unie en van de communistische partijen, maar hij bleef tot het einde bereid tot samenwerking met communisten. Het is belangrijk dit hier te vermelden, gezien de bestaande spanning en de rivaliteit tussen

socialisme en communisme en de soms uitgesproken anticommunistische instelling van niet weinig vakbondsleiders, ook binnen de transportvakbonden. De ITF werd wel met sterke hand geleid door Fimmen, maar hij was geen onbetwiste leider. Toch draagt de periode waarin hij de ITF leidde zijn stempel: die van het revolutionair syndicalisme op niet-partijpolitieke grondslag, gekoppeld aan een principieel antimilitarisme en het afwijzen van elke dictatuur. Voor Fimmen was de vakbeweging meer dan een machine voor het afdwingen van loonsverhoging en arbeidsduurverkorting; zij had ook de taak het kapitalisme, het militarisme en het imperialisme actief te bestrijden, met andere woorden: het brood én de rozen. Fimmen stelde deze programmatische verklaring in 1925 op. Vijenzeventig jaar later is ze nog steeds actueel en gebruiken de antiglobalisten van vandaag nog steeds dezelfde terminologie.

Het engagement van Fimmen en van de ITF kwam van 1933 af nog duidelijker tot uiting. Volgens Nelles was Fimmen één van de eerste internationale vakbondsleiders die zeer vroeg het gevaar van het fascisme onderkende. Vóór Hitlers machtsovername drong hij er bij de Duitse bonden op aan zich te weer te stellen. Hij vond er nauwelijks gehoor; het leek erop dat voor de Duitse vakbeweging de 'oplossing' van de 'deutsche Frage' belangrijker was dan de bescherming van de syndicale vrijheid. Na de machtsovername voltrok zich het drama. Aan een vakbondsleider uit de openbare sector schreef Fimmen in februari 1933: "*Hitler ist da, wo ihn die deutsche Arbeiterschaft hingebacht hat. Die Geschichte wird mal erbarmungslos über unsere Bewegung und über unsere Bonzen urteilen*". Zijn voorstel van een economische boycot tegen nazi-Duitsland werd door de Duitse vakbonden afgewezen. Hij schaamde zich diep over de capitulatiebereidheid, het opportunisme en zelfs het latent antisemitisme zoals die in brieven en geschriften van Duitse vakbondsleiders naar voren kwamen. Maar Fimmen bleef niet bij de pakken zitten. Hier begint het eigenlijke verhaal van het illegaal verzet van Fimmen en zijn medewerkers - illegaal omdat het ook in de democratische landen vaak ondergronds moest gebeuren. Steunend op Duitse politieke emigranten, die naar Nederland en België waren gekomen, begon het ITF-secretariaat in 1933 met de publicatie van tijdschriften zoals *Hakenkreuz über Deutschland* en *Faschismus*, die informatie bevatten over de toestand in de fascistische landen. Vanaf de herfst 1933 verspreidden leden van de 'Internationaler Sozialistische Kampfbund' deze publicaties en politieke pamfletten in Duitsland zelf. Om het illegaal netwerk in Duitsland uit te breiden reisden Fimmen en zijn latere opvolger, Jaap Oldenbroek, ook zelf naar Duitsland. Zo legde de ITF contacten met binnenschippers, gemeentebedienden en spoorwegarbeiders. Wat de spoormannen betreft was het contact met één van hun leiders, Hans Jahn, zeer belangrijk. Jahn had niet tot 1933 gewacht om het verzet tegen de nazi's te organiseren, al stuitte hij daarbij op veel tegenstand bij andere Duitse vakbondsleiders. Zo kon hij zeventienduizend lidkaarten aan de nazi's onttrekken. Daaruit koos Jahn een honderdtal hem persoonlijk bekende vertrouwensmannen, die een net over Duitsland spanden waarlangs ze de illegale literatuur verspreidden. Via deze en andere contacten kon de ITF in 1935 in Duitsland op een honderdtal actieve groepen rekenen van drie tot tachtig man en in

Hamburg zelfs op ongeveer vijfhonderd man. Jahn had ook een verbinding met de Belgische Transportarbeidersbond (BTB), wiens nationale secretaris, Louis Major, in naoorlogse interviews wel eens eerder vage toespelingen maakte op het doorsturen van illegale literatuur naar Duitsland en een sabotageactie aan de Duitse grens, waarbij hij nog in de nacht van 9 op 10 mei 1940 zou betrokken geweest zijn. Vast staat alleszins dat de BTB een aantal ITF-initiatieven heeft gesteund.

Zeer belangrijk voor het antifascistisch verzet van de ITF - het is het meest uitgewerkte deel van Nelles' boek- was de vorming van een ITF-groep van Duitse zeelieden in Antwerpen. Het ging oorspronkelijk om een tiental leden van de 'Kommunistische Partei Deutschlands' (KPD), die in 1935 met de partij en met de 'Internationale für Seeleute und Hafendarbeiter' (ISH) gebroken hadden en vervolgens door de KPD-leiding als ketters werden bestempeld of afvalligen, gedoodverfde Gestapo-agenten. Duivel-doet-al in deze Antwerpse 'ITF-Aktivgruppe' was Hermann Knüfken, al lang vóór de oorlog een legendarische figuur bij de Duitse zeelieden. Knüfken was in 1919 lid geworden van de KPD en nam actief deel aan de revolutionaire matrozenraden. Voor de communistische ISH vervulde hij een aantal opdrachten in de Sovjet-Unie. Hij bleef voorstander van basisdemocratie en raakte daardoor in conflict met de communisten. In 1933 kon hij Duitsland ontvluchten en via Denemarken en Nederland naar België komen. Tussen januari 1936 en september 1939 verbleef Knüfken - één van de weinige emigranten die in België als politiek vluchteling erkend was - zonder onderbreking in Antwerpen, al reisde hij natuurlijk veel, onder meer naar Amsterdam om er Fimmen te ontmoeten.

Na de breuk met de KPD sloot de Antwerpse groep zeelieden zich bij de ITF aan. Het was het begin van een zeer intense samenwerking en vriendschap tussen Fimmen en Knüfken, die één van de belangrijkste pionnen werd in Fimmens illegaal netwerk in Duitsland. Van deze groep revolutionaire antifascisten schetst Nelles een fascinerend sociaal en politiek profiel. De ITF steunde de illegale groepsleden financieel met zo'n 250 fr. per maand, een bedrag dat ze noodgedwongen vaak aanvulden met de opbrengst van smokkel en van het versluizen van blinde passagiers, niet zelden joodse vluchtelingen. De Belgische Transportarbeidersbond stelde een kantoor als contactadres ter beschikking, zorgde voor het doorsturen naar Duitsland van illegale literatuur en probeerde voor de groepsleden voorlopige verblijfsvergunningen te krijgen. Tot grote ergernis van de Duitse consul-generaal wilde de socialistische burgemeester, Camille Huysmans, daar wel voor zorgen. Vanzelfsprekend legden de ITF-leden contacten met zeelieden van Duitse schepen die in Antwerpen aanmeerden. Nelles heeft berekend dat de groep zo'n drie- à vierhonderd vertrouwensmannen had die in totaal op meer dan driehonderd schepen één of andere vorm van politieke activiteit uitoefenden, zoals het verdelen van vlugschriften of van het blad van de groep, *Die Schifffahrt*, dat vrijwel volledig door Knüfken werd volgeschreven en waarvan tussen 1936 en 1939 achtentwintig nummers verschenen met een oplage van dertien- à vijftienhonderd exemplaren.

De Spaanse burgeroorlog bracht een verhoogde activiteit van de ITF in het algemeen en van de Antwerpse groep in het bijzonder mee. Er werd geld ingezameld voor de republiek, en volgens Nelles controleerden ITF-leden alle schepen die goederen en wapens voor de republiek transporteerden. De slogan "*Vandaag Spanje, morgen Duitsland*" indachtig vertrokken zes leden van de Antwerpse ITF-groep als vrijwilligers naar Spanje. Zij kwamen niet bij de door Moskou georganiseerde Internationale Brigaden terecht, maar veeleer bij anarchistische eenheden. Enkelens werkten ook samen met de inlichtingendienst van de republikeinen.

Door de inzet van vertrouwenslieden was de ITF volgens Nelles op de hoogte van vrijwel alle Duitse wapentransporten naar Franco-Spanje. Deze informatie verscheen in *Die Schiffahrt* en werd ook bezorgd aan democratische regeringen - die er vervolgens wegens de vigerende non-interventiepolitiek niets mee aanvingen. Door Fimmen en Knüfken geplande sabotageacties tegen wapentransporten voor Franco door 'toediening' van kwikzilver in de machinekamers konden slechts op beperkte schaal worden uitgevoerd.

Het ligt voor de hand dat de Duitse politie- en inlichtingendiensten dit niet zomaar lieten gebeuren. Nelles schetst een gedetailleerd beeld van het optreden van diverse 'Vertrauensleute' (V-Leute) van 'Abwehr' en 'Stapo' die in de groep infiltreerden. Nelles heeft echter vastgesteld dat de Stapo wel namen van illegale ITF-leden kon achterhalen, maar eigenlijk weinig wist over de illegale werking zelf.

Nelles gaat ook uitgebreid in op de antifascistische ITF-activiteiten in de Scandinavische landen, waar onder andere de latere Westduitse bondskanselier Willy Brandt een rol speelde, en op gelijkaardige acties in Nederland, Frankrijk, Zwitserland en de Verenigde Staten. Hij stelt daarbij vast - een conclusie die Fimmen niet zonder rechtmatige trots zou gelezen hebben - dat de ITF overal datgene in de praktijk heeft gebracht waar de andere linkse organisaties de mond van vol hadden maar niet altijd veel van terechtbrachten, met name het eenheidsfront tegen het fascisme. Tot de ITF-groepen behoorden immers leden van zowel de KPD, oppositionele groepen binnen de KPD, de SPD, de 'Sozialistische Arbeiterpartei', anarcho-syndicalisten en leden van 'Neu Beginnen', een oppositiegroep binnen de SPD. In het roerige en vaak door politieke en persoonlijke twisten getroffen wereldje van de Duitse politieke emigranten was dat geen geringe verdienste.

Een bijzonder en - afgezien van de studie daarover in enkele eerdere publicaties van Nelles zelf - vrij onbekend aspect van de illegale ITF-werking is de samenwerking met de Franse en Britse geheime dienst. Nelles besteedt er enkele vrij gedetailleerde hoofdstukken aan. Volgens hem waren deze diensten erg geïnteresseerd in contacten met de ITF, omdat deze organisatie door haar netwerk van vertrouwenslieden op Duitse schepen, bij binnenschippers en in diverse sectoren van de Duitse industrie goed geplaatst was om militaire inlichtingen over Duitsland in te winnen. Over deze samenwerking is lang niet alles bekend. Dat beide geheime diensten graag Duitse emigranten rekruteerden is niet onbekend en ligt ook voor de hand.

Velen onder hen wezen nochtans de samenwerking met een 'kapitalistische inlichtingendienst' van de hand, om politieke redenen of als landverraad, anderen waren juist door hun precaire, vaak illegale levenswijze en door geldgebrek niet ongevoelig voor deze toenaderingspogingen. Vaak beperkten deze emigranten zich niet tot één geheime dienst. Hermann Knüfken, de leider van de Antwerpse ITF-groep, stond in verbinding met een 'commissaire spécial' in Duinkerke, maar ook met de Britse officier, Richard Stevens, die in Nederland de antenne van de 'Secret Intelligence Service' leidde.

Tot een officieel contact tussen officieren van het 'Deuxième Bureau' en de ITF-leiding (Fimmen en Knüfken) kwam het in maart 1939 in Parijs. Merkwaardig is dat deze ontmoeting tot stand kwam door bemiddeling van Willy Münzenberg, die zeer lang voor de Kommunistische Internationale (Komintern) de agitprop had verzorgd, en aan de basis lag van de Internationale Arbeiders-(later Rode) hulp en van diverse communistische frontorganisaties, waarvan Fimmen wel eens lid was. Eind jaren '30 leefde Münzenberg echter in onmin met de Komintern; hij zou al in 1938 met de Franse geheime dienst contact hebben opgenomen. Latere ontmoetingen tussen de Franse dienst en de ITF-leiding vonden plaats in Antwerpen en Luxemburg; zowel Hans Jahn als de ITF-vertegenwoordiger in Nederland, Willy Niebock, namen eraan deel, wat erop wijst dat het hier niet om een privé-initiatief van Fimmen ging, maar dat de ITF als organisatie erbij betrokken was. In ruil voor inlichtingen wilde Fimmen bekomen dat de Fransen zich zouden inzetten voor de vrijlating van vijf leden van de Antwerpse ITF-groep, die na hun terugkeer uit Spanje in Frankrijk geïnterneerd waren. Die vrijlating kwam er niet.

Met de Britse 'Secret Intelligence Service' (SIS) zou Fimmen al in 1936 contacten hebben gehad. Deze samenwerking werd intensiever in de winter 1938-39 als gevolg van de oprichting van een afdeling D(estructie) binnen de SIS. Een agent van deze afdeling, A. F. Rickmann, reisde in 1939 naar Zweden om na te gaan of de leveringen van voor de Duitse oorlogsindustrie belangrijk Zweeds ijzererts door sabotage konden verhinderd worden. Bij deze plannen was ook de ITF-leiding betrokken, wellicht via Knüfken. Kennelijk wilde afdeling D gebruik maken van de diensten van ITF-vertrouwenslieden, maar de plannen werden tot grote ontgoocheling van de ITF in juli 1939 door de Britten afgeblazen.

Ook Hans Jahn, de leider van de ITF-spoormannen, onderhield rechtstreeks of onrechtstreeks contacten met de Franse en Britse geheime dienst. De Fransen waren in Jahn belang gaan stellen sinds hij hun had laten weten dat leden van zijn organisatie na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op verschillende plaatsen in Duitsland tot effectieve spoorwega sabotage met bijbehorende ontsparingen en afleidingen waren overgegaan. Jahn stond onder meer in verbinding met binnenschippers in Antwerpen, die door de Britten gefinancierde pamfletten naar Duitsland smokkelden.

De samenwerking met de Britse geheime dienst kreeg na 10 mei 1940 nog een

verlengstuk in Londen, waar heel wat ITF-leiders, ook Fimmen, een toevlucht hadden gevonden. De voorloper van de 'Political Warfare Executive' bracht samen met enkele Duitse emigranten die niet tot de ITF behoorden de 'black radio', SER (Sender der europäischen Revolution) tot stand, die op 7 oktober 1940 voor het eerst in de ether ging en opriep tot sabotagedaden, waaraan in Duitsland ook door ITF-leden gevolg zou zijn gegeven.

Beter bekend is de samenwerking die sinds 1942 bestond tussen de ITF en het 'Office of Strategic Services' (OSS), de voorloper van de CIA⁽¹⁾. De weg daartoe werd geëffend door onder anderen Toni Sender, die in Duitsland SPD-volksvertegenwoordiger was geweest en naar de VS was uitgeweken. Daar had zij in het kader van de 'American Labor Education Services' de leiding van cursussen voor Duitse en Oostenrijkse emigranten. Maar ook ITF-functionarissen, zoals de Belg Omer Bécu en de Nederlander Jaap Oldenbroek, onderhielden al vroeg contact met Allen Dulles (de latere eerste CIA-chef) en met Arthur Goldberg, leider van de 'Labor Branch' van de OSS. De ITF was een kostbare partner voor de OSS, omdat het de grootste internationale organisatie was die contacten had met het verzet in Duitsland zelf en in de bezette landen. Diverse zendingen van uitgeweken Duitse socialisten naar Duitsland vonden plaats vanaf juni 1944. Ook Jahn werkte in 1943-44 met de OSS samen voor het organiseren van sabotage in Noord-Italië en voor contactname met Duitse spoorwegarbeiders. Nelles concludeert dat de ITF en de geheime diensten alles bij elkaar ongelijke partners waren: de diensten bepaalden waarin de samenwerking zou bestaan en tot hoever deze zou gaan. Verwonderlijk is dat niet; het getuigt veeleer van naïviteit van de zijde van de ITF, te verwachten dat geheime diensten ook nog de politieke en syndicale belangen van een vakbond zouden dienen.

Over de geschiedenis van de (internationale) vakbeweging bestaat een uitgebreide literatuur, maar het historisch-wetenschappelijk onderzoek naar de ITF zelf is pas de jongste jaren goed op gang gekomen. Naar aanleiding van de honderdste verjaardag van de stichting van de ITF verscheen een eerste verdienstelijke studie met bijdragen van diverse auteurs, zowel historici als sociale wetenschappers, onder wie Nelles zelf⁽²⁾. Daarin komen ook een aantal aspecten van de antifascistische actie van de ITF aan bod, die hier door Nelles niet werden behandeld (zoals de boycot van het Horthy-regime in Hongarije en de hulp aan uitgeweken Italiaanse syndicalisten). Dat deze geschiedschrijving pas recent op gang is gekomen, heeft niet alleen te maken met de grotere toegankelijkheid van archieven (het hele ITF-archief is bewaard, maar raadpleging was lange tijd niet vanzelfsprekend). Zeker is ook - Nelles stipt dit aan in zijn slothoofdstuk - dat het in het naoorlogse Duitsland en in het koudeoorlogsklimaat niet altijd aangewezen was gewag te maken van antifascistisch verzet, waarbij dan ook nog met communisten was samengewerkt.

Het mede door de VS gecreëerde 'Wirtschaftswunder' van de Duitse Bondsrepubliek had daar weinig behoefte aan. Vroegere ITF-leiders verkozen niet zelden te zwijgen over hun vooroorlogse activiteiten, en stelden met lede ogen vast dat bonzen van de vooroorlogse 'Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund' (wie ze hun capitulatie voor de nazi's in 1933 verweten hadden) weer de touwtjes in handen kregen.

Slechts in 1996, honderd jaar na de stichting van de ITF, huldigde de ITF-voorzitter, Eike Eulen, het werk van de Antwerpse ITF-groep, waarvan de leden toen allen overleden waren. Wellicht was de interventie van de nieuwe generatie historici, die niet beladen zijn met de taboes uit de naoorlogse periode, hieraan niet vreemd. Met dit boek staan deze ITF-groep en het verzet van vele anderen in het licht dat ze verdienen.

Dieter NELLES, *Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus*, Essen: Klartext Verlag, 2001, 457 p., ISBN 3-88474-956-0.

- (1) Zie o.m.: D. SMETS, J. RENS, *Le Centre Syndical Belge à Londres*. In: J. BONDAS, *Un demi-siècle d'action syndicale, 1898-1948*, Brussel, 1949, pp. 70-83.
- (2) B. REINALDA, *The International Transportworkers Federation 1919-1945, the Edo Fimmen era*, Amsterdam: Stichting Beheer ISG, 1997, 301 p. Dit boek bevat belangwekkende bijdragen over de structuur en de werking van de ITF, Edo Fimmen, de relatie tussen de ITF en de Britse trade unions, tussen de ITF en het communisme, de samenwerking met diverse geheime diensten, het optreden in Hongarije, Italië en Spanje en ook een aantal boeiende portretten van ITF-leiders.